

G.T. Timofeyev'in Notları Çerçevesinde 20.Yüzyıl Başında Orta İdil'de Çuvaşların Etnik-Kültürel İlişkileri*

Bülent Bayram**

Öz

20. yüzyıl başı, Çuvaşların kültürel değişim sürecinin en karmaşık olduğu tarihî dönemlerden biridir. G. F. Timofeyev, “Simbir Çuvaş Öğretmen Okulu”ndan mezun olmuş bir papaz/öğretmen olarak ilk görev bölgesi olan Tıhıryal ile ilgili kaleme aldığı notlarda bu döneme ışık tutmaktadır. Tatar, Çuvaş, Başkurt gibi Türk boyları, Mordvin, Mari, Udmurt gibi Fin halklarıyla Rusların birlikte yaşadığı Orta İdil bölgesi, etnik ve dinî ilişkiler bakımından dikkat çekicidir. Timofeyev, Çuvaş merkezli olarak bu halkların bir bölümü ile ilgili tespitlerde bulunmaktadır. Bu notlarda, günümüzde genelde hâkim olan bakış açısının tersini işaret eden dikkat çekici bilgiler yer almaktadır. Diğer yandan Hristiyanların ve kilisenin Çuvaşlara bakış açısı ile ilgili verdiği bilgiler de Çuvaşların 20. yüzyıl başında resmî olarak da olsa kabul ettikleri Hristiyanlıkla ilişkilerine eleştirel bir bakış açısı getirmektedir. Makalede temelde Müslüman-Tatar ve Hristiyan-Rus kültürleri arasında kalmış olan Çuvaşların bunlar ve diğer topluluklarla olan ilişkileri ve birbirlerini nasıl algıladıkları G.F. Timofeyev'in notları çerçevesinde değerlendirilmektedir.

Anahtar Kelimeler

G.F. Timofeyev, etnik-kültürel ilişkiler, Çuvaşlar ve Tatarlar, Ruslar.

* Geliş Tarihi: 06 Aralık 2019 – Kabul Tarihi: 18 Şubat 2020

Bu makaleyi şu şekilde kaynak gösterebilirsiniz:

Bayram, Bülent. “G.T. Timofeyev'in Notları Çerçevesinde 20.Yüzyıl Başında Orta İdil'de Çuvaşların Etnik-Kültürel İlişkileri.” *bilig*, no. 98, 2021, ss. 1-23.

** Prof. Dr., Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi, Filoloji Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü – Türkistan / Kazakistan

ORCID: 0000-0001-7284-9597

bulentbayram01@hotmail.com

Giriş

Orta İdil bölgesi Türklerin (Tatar, Başkurt, Çuvaş), Finlerin (Mari, Udmurt, Mordvin) ve 1552'den sonra kurdukları siyasi hâkimiyet neticesinde zamanla artan nüfuslarıyla Rusların yaşadığı bir coğrafyadır. Günümüz itibarıyla Orta-İdil, çok farklı din ve millete mensup insanların yaşadığı, temelde Rusların temsil ettiği Hristiyanlık ile Tatar Türklerinin çevresinde gelişen İslam medeniyetinin ve kültürünün hâkim olduğu bir yapıdadır. İdil Bulgar, Altınorda ve Kazan Hanlığı dönemlerinde bu bölgeyi ve çevresini kontrol eden güç, Müslüman Türk nüfustur. Ancak 1552'de İvan Grozni'nin Kazan'ı almasıyla birlikte bölge siyasi, dinî, kültürel açılardan bir dönüm noktası yaşamıştır. Bu tarihten itibaren Rus kültürü ve onun temsil ettiği Hristiyanlık lehinde bölgede devletin zaman zaman sert, zaman zaman da ılımlı politikaları yoluyla önemli değişimler olmuştur. Bölgenin Rus olmayan halklarının bir kısmı günümüzde geleneksel dinlerini koruyor olsalar da Çuvaş, Mari, Mordvin, Udmurt ve Kreşin Tatarlarının Hristiyanlaşma süreci 1552 sonrasında başlamıştır (Denisov, Arık, Topsakal, Kolosova). Bu süreç, pek çok bilimsel çalışmanın konusu olmuştur. Özellikle 19. yüzyılın ikinci yarısından Sovyet Devrimine kadarki din değişikliği süreci, farklı hikâyeleri barındırmaktadır. Zaman zaman Rus kültürüyle bütünleşme süreci olarak değerlendirilebilecek bu dönem, bazı çevrelerce gönüllülük esaslı çerçevesinde dile getirilmektedir. Ancak gerek misyoner kaynaklarında gerekse Rusya dışından gelen bilim adamları ve ilgililerin kaleme aldığı eserlerde, hâkim olan genel bakış açısını yalanlayan bilgilerin de bulunduğu görülmektedir. Özellikle misyonerlik çalışmaları yapan kurumlarda görev yapan, çeşitli misyon okullarından mezun olan bazı şahsiyetlerin eserlerinde karşılaşılan bilgiler oldukça dikkat çekicidir.

Ünlü misyoner Türkolog N.İ. İlminskiy'in öğrencisi olan ve aynı zamanda onun üvey kızıyla evlenen İ.Ya. Yakovlev'in 1868 yılında Simbir şehrinde açmış olduğu Çuvaş Öğretmen Okulundan mezun olan Grigoriy Timofeyev (1878-1937)'in, kendi köyü Tirlemes (Çuv. Тёрлемес) ve ilk görev yeri olan günümüzde Tataristan sınırları içerisindeki Tihiryal (Çuv. Тӑхӑрьял) çevresi ile ilgili notları oldukça ilgi çekicidir. Öğretmen ve papaz Timofeyev'in doğrudan kendi gözlemlerini kaleme aldığı notlarında Çuvaş sözlü kültürü, geleneksel Çuvaş dinî inançları, onların yaşam şartları gibi pek çok alanda birinci el kaynak olarak kullanılan önemli bilgiler yer

almaktadır. Bunun yanı sıra papaz ve öğretmen kimliği ile aktardıkları arasında Çuvaşların bölgedeki Müslüman Tatarlar ile Hristiyan Ruslar ve Fin topluluklarıyla olan münasebetlerini içeren önemli bilgiler de bulunmaktadır. Taşımış olduğu kimlikler dikkate alındığında bize aktarmış olduğu bilgilerin önemi daha da artmaktadır. Timofeyev'in notlarını kaleme aldığı dönemle ilgili bilgiler, genellikle misyoner kaynakları, resmî evraklar ve seyahat notlarından oluşmaktadır. Ancak Tıhıryal adlı eser, öğretmen-papaz olan bir Çuvaş'ın notlarıdır ve aynı zamanda Çuvaşça yazılmıştır. Dönemle ilgili bu denli ayrıntılı bilgi veren bu kadar kapsamlı başka Çuvaşça eser bulunmamaktadır. Makalede öncelikle Timofeyev'in notlarının daha iyi anlaşılabilmesi amacıyla yazar ve eser hakkında genel bilgiler verilmiştir. Bu bilgilerin ardından Timofeyev'in Çuvaş, Tatar, Rus, Fin halkları ve onların birbirleriyle olan ilişkilerine dair vermiş olduğu bilgiler tespit edilmiştir. Söz konusu tespitler üzerine yapılan değerlendirmeler, Timofeyev'in eserinde olduğu gibi, Çuvaşlar merkeze alınarak yapılmıştır. Bu tespitlerin tamamını makale içerisinde vermek mümkün olmadığı için benzer yaklaşımları içeren az sayıda örnek yazıya dâhil edilmiş, diğerleri için göndermelerde bulunulmuştur. Timofeyev'in tespitleri bölgedeki etnik ve dinî ilişkiler çerçevesinde değerlendirilmiştir.

G.F. Timofeyev ve Eseri Tıhıryal

G.F. Timofeyev, günümüzde Çuvaş Cumhuriyeti sınırları içerisinde bulunan Kuslavka rayonunun Tirlemes köyünde dünyaya gelmiştir. Bu köy, Timofeyev'in doğduğu dönemde Kazan guberniyasının Çeboksarı bölgesine bağlıdır. Onun notlarını bir araya getirdiği Tıhıryal, adını Timofeyev'in öğretmen ve papaz olarak görev yaptığı bölgeden almıştır. Bu notlar arasında Tirlemes ile ilgili bilgiler de bulunmaktadır. Timofeyev, Çuvaş alfabesinin kurucusu, eğitimcisi, misyoner İ.Ya. Yakovlev'in Simbir'de açmış olduğu Simbir Çuvaş Öğretmen Okuluna 1891 yılında girer ve buradan 1896 yılında mezun olur. Çuvaşların ilk öğretmen, sanatçı, din adamı, ressam, gazeteci, tiyatrocu gibi ilk aydın tabakasının yetiştiği Çuvaşça öğretimin yapıldığı bu okuldan mezun olduktan sonra günümüzde Tataristan sınırları içerisinde bulunan Elşel (Çuv. Элшел) bölgesinde 1896-1915 yılları arasında öğretmenlik ve rahiplik yapar. Buradaki görevinin ardından 1915 yılında ailesiyle birlikte Sibiry'a giden Timofeyev, 1923 yılına kadar Tomsk bölgesinin Kemerova şehrinin Topki ve çevre köylerinde öğretmenlik ve

rahiplik yapar. 1923 yılında içinde bulunduğu olumsuz şartlar sebebiyle Elşel'e geri döner. 1925 yılında hakkında açılan soruşturmalar sebebiyle görevinden ayrılmak durumunda kalır ve 1926 yılına kadar iş bulamaz. Timofeyev, Sovyet döneminde daha önce rahiplik görevi yaptığı için birçok takibata uğramış ve soruşturmalarla uğraşmak durumunda kalmıştır. 1926 yılında kısa bir süre devlet arşivinde çalışsa da aynı yıl içerisinde bu işi de bırakır ve tekrar Sibiryaya gider. 1927-1929 yılları arasında Sibiryada öğretmenlik yapan araştırmacı daha sonra buradaki işinden çıkarılır ve tutuklanır. Halk düşmanı, karşı devrimci suçlamalarıyla iki yıl da cezaevinde yatar. 17 Ekim 1937 yılında ise ilgili suçlamalar nedeniyle öldürülür (Rodionov 5-13).

Timofeyev, birçoğu kendisi tarafından verilen bilgilerden elde edilen verilere göre Çuvaşça, Tatarca, Rusça, Marice ve Mordvince bilmektedir. Bunların yanı sıra başka Türk şivelerini de bildiğini beyan etmektedir. Etnik ve dinî ilişkileri çok iyi tasvir ettiği Tıhıryal adlı eseri ele aldığı bölgeler bakımından iki ana kısma ayırmak mümkündür. Araştırmacı öncelikle doğduğu köy Tırlemes çevresi, daha sonra da görev yaptığı Elşel çevresi ile ilgili önemli bilgiler vermektedir. Eser boyunca Timofeyev, bu iki bölgeyi esas alarak karşılaştırmalarda ve değerlendirmelerde bulunmaktadır. Esere adını veren Tıhıryal, Türkiye Türkçesinde "Dokuz Köy" anlamına gelmektedir. Burası, bir bölgenin adıdır. Buradaki köy sayısının dokuzun üzerine çıktığı veya bunun altına düştüğü dönemlerin olduğu sözlü kaynaklardan da teyit edilmiştir. Eserde Çuvaşların geleneksel dinî inanışları, halk kültürü, halk edebiyatı, etnografyası, dili vs. konularda çok zengin bir kaynakça sunulmaktadır. Bu malzemeler özellikle halk edebiyatı ve Çuvaş folkloru alanında yazılmış pek çok eserin en temel kaynakları arasındadır. Eser, Çuvaşların birlikte yaşadığı Rus, Tatar, Mari, Mordvin gibi milletlerle münasebetleri üzerine de çok önemli bilgiler sunmaktadır.

Timofeyev eserini Elşel'de öğretmen olarak görev yapmaya başladığı dönemde kaleme almaya başlamış ve 1903 yılında tamamlamıştır. 1926 yılında çalışmakta olduğu işinden ayrıldıktan sonra bu eserinin yayımlanması için girişimlerde bulunmuş, eserin yayımlanması konusunda N.V. Nikolskiy, N.İ. Aşmarin, A.A. Antonov olumlu raporlar yazmış olmasına rağmen çalışma o hayattayken yayımlanamamıştır. Tıhıryal, Sovyetler Birliği döneminde ilki 1972 yılında, ikincisi 2002 yılında olmak üzere iki kez yayımlanmıştır. Eserin tamamlanmasının ardından uzun süre yayımlanmamış olması nede-

niyle sadece el yazmalarından istifade eden bilim adamları dışında akademik alanda çoğu zaman dikkatlerden uzak kalmıştır.

Tihıryal'da Etnik Gruplar

Orta İdil bölgesi, çok farklı dinî ve etnik grupların yaşadığı bir geçiş bölgesidir. Timofeyev'in eserini kaleme aldığı dönem için de bu bilgilerin doğru olduğu söylenebilir. Müslüman Tatar ve Başkurtların yanı sıra Hristiyan Rus, Çuvaş, Udmurt, Mordvin (Mokşa ve Erza), Mari, Kreşin Tatarları bölgede yaşamaktadır. Bunun yanı sıra İslam'ı kabul etmiş olan Çuvaşların, Marilerin vd. olması da muhtemeldir. Dinler ve etnik gruplar arası geçişlerin halen canlı olduğu bu bölgenin bir bölümünü Timofeyev büyük bir dikkatle kayda geçirmiştir. Yaşadığı, gittiği, görev yaptığı bölgelerde yer alan köyleri, yaşayan etnik gruplar da dâhil ayrıntılı bir şekilde tasvir etmiştir. Vermiş olduğu bilgilerde sözü edilen gruplar arasında o toplulukların kültürü ile ilgili yapmış olduğu tespitler önemli yer tutar.

Timofeyev, notlarının bir bölümünde Sive ile İdil arasında kalan bölgeyi Simbir'den Tetşel'e kadar biraz bildiğini belirtir. Bu bölgede yer alan köyleri ve hangi köyde hangi milletin yaşadığı bilgilerini de tek tek sıralar. Onun bu konuya göstermiş olduğu hassasiyet, gerçekten dikkat çekicidir. Timofeyev'in aktardığına göre bu bölgede Simbir'de Sive sahilinde ve Sive'ye yakın olan derelerin boyunda Rus köyleri bulunmaktadır. Tirlemes ile Simbir arasında kalan bölge arasında "Vişka" adlı Mokşa köyü vardır. Vişka ile kendi köyü arasında ise yaklaşık yirmi kilometre boyunca Mokşa, Tatar, Çuvaş ya da başkalarının varlığı hissedilmez. Yirmi kilometreyi geçtikten sonra Tetşe'ye kadar Mokşa, Tatar, Çuvaş-Rus köyleri bulunmaktadır. Pırıntık'ı geçtikten sonra ise İdil ırmağına kadar hep Çuvaş köyleri sıralanmıştır. Orada Kınla Kuşki, Çuvaş Tayapi, Yukyeli, Puhteli, Kiryal köyü sıralanmaktadır. Daha sonra güneyden Kınla'ya doğru uzanan bölgede Mokşa ile Tatarlar arasında Tarkanpuş adlı Çuvaş köyü vardır. Kınla Kuşki ile Tarkanpuş'tan Sive kıyılarına gelince Sive boyunca Pırıntık yakınlarında yine Rus, Tatar ve Mokşa arasında Çurappan, Çıkılıtm adlı Çuvaş köylerinin bulunduğu bilgi eserde ayrıntılı bir şekilde verilmektedir (*Tihıryal* 35). Timofeyev'in aktarmış olduğu bu bilgilerde de görülen etnik kökenli tasvirlerin eserin geneline hâkim olduğu söylenebilir. Metinde karşımıza çıkan bu üslup, sadece etnik grupların özelliklerinin tasvirinden ibaret değildir. Zaman zaman bunların karşılıklı ilişkileri, birbirlerine ilişkin bakış açıları Timofeyev tarafından dikkatle gözlemlenip tasvir edilmiştir.

Tıhıryal'da Çuvaşlar ve Ruslar

Timofeyev'in notlarında Ruslara oldukça büyük bir yer ayrıldığı görülmektedir. Resmî olarak Hristiyanlığı da benimsemiş olmaları sebebiyle Çuvaşların sosyal hayatta Ruslarla münasebetlerinin fazla olması doğal bir durumdur. Onun doğup büyüdüğü köy bir geçiş güzergâhında yer aldığı için çocukluğundan itibaren buradan geçenleri gözlemlemiştir. Onun çevresine olan ilgisi bu dönemde başlamıştır. Köyünün yakınında Rus ve Tatar köyleri de bulunmaktadır. Metinde ilk olarak Kuslavkka adlı Rus köyü zikredilmektedir. İdil sahili boyunda yer alan bu köy, notlarda zenginliği ile tasvir edilir. Çarşamba günleri kurulan pazar ve İdil ırmağında seyahat eden büyük gemilerin durduğu bir yer oluşu, onun ilgisini çekmiştir (*Tıhıryal* 26).

Daha önce de bahsedildiği üzere Tıhıryal'ın kaleme alındığı dönem Çuvaşlar için sosyal, kültürel, dinî dönüşümün yaşandığı bir dönemdir. Yazının ilerleyen kısımlarında da görüleceği üzere, Çuvaşların bu dönemde Hristiyanlıkla hâlen tam anlamıyla bütünleşemediği anlaşılmaktadır. Köylerinin yakınından geçen anayol, onun başka milletleri gözlemlemesi için büyük bir fırsat yaratmaktadır. Notların diğer bölümlerinde olduğu üzere çocukluk arkadaşının arılarının bulunduğu büyük bahçeye giderken sık sık Ruslarla karşılaşmaktadır. Burada Ruslar ilk tespitlerin ardından yine aynı şekilde zengin, iyi giyimli kişiler olarak tasvir edilmektedir. Metnin orijinalinde bu tür göndermelerin nasıl yapıldığının daha iyi anlaşılması için ilgili bölüm, aşağıda doğrudan alıntılanarak verilmiştir:

Büyük yol hiç boş olmazdı; oradan oraya sırtına beyaz bez çantasını takmış Ruslar geçerci, ya üç dört atlı tertemiz siyah arabalı ağalar ya da öküz sürüleri geçerci. Biz çoluk çocuk, onun gibilerden çok korkardık. Arılara gidip gelirken oradakilerin birini görünce o bizi görmesin diye uzaktan kayın ağaçlarının yanı boyunca kaçıp saklanırdık. Arıların yanında yazın arıların birbirlerinden ayrıldığı dönemde bir adam yaşardı. Onun için arıcılık yapılan yere varınca, ormanda olsa bile, o büyük adam olduğu için hiçbir şeyden korkmuyorduk. Timofeyev, *Tıhıryal* 27)

Timofeyev'in notlarında geçen bu durum, sadece tanımadığı bir yabancından çekinmesi değildir. Özellikle misyonerlerin notlarında, raporlarında sık sık karşılaşılan şikâyetlerden birisidir. İnorodets olarak adlandırılan Rus / Hris-

tiyan olmayan toplulukların, Ruslarla bir bütünleşme sürecine girmedikleri, aksine Müslüman Tatarlarla olan münasebetlerinin daha sıkı olduğu yönündeki tespitler ile sık sık karşılaşılmaktadır. Timofeyev'in mezun olduğu Simbir Çuvaş Öğretmen Okulunun açılmasının en önemli sebeplerinden birisi de Çuvaş dili konuşan, yerel halkla daha iyi ilişkiler kurabilecek din adamlarının yetiştirilmesidir. Rus ve Çuvaş toplumu arasında Hristiyanlığın kabulüne rağmen henüz bir gönül bağı kurulamadığı yönündeki düşünceleri güçlendirecek veriler, Timofeyev'in notları arasında ilerleyen kısımlarda görülecektir.

Ruslarla ilişkilerin misyonerlerin ve idarenin istediği şekilde ilerleyememesinin en önemli sebeplerinden biri, aradaki dil engelidir. Hâkim unsur olmaları, üst kültürün ve tabakanın temsilcileri olmaları gibi sebeplerle Rus idareci ve din adamları yerel dilleri öğrenme konusunda istekli değildir. Yerel halkın da Rusça bilmemesi sebebiyle resmî olarak Hristiyan olan gruplar da dâhil olmak üzere genel olarak yerel halk ile Ruslar ve Rus kültürü arasındaki engelin ortadan kalkmadığı görülmektedir. 19. yüzyıl sonu 20. yüzyılın başında Rus devletinin bölgedeki yaklaşık 350 yıllık hâkimiyetine rağmen kültürel olarak tam hâkimiyet kuramamış olması dikkat çekmektedir. Timofeyev'in notlarında da bunu destekleyen çok sayıda veri bulunmaktadır. Günümüzde çok seyrek olarak karşılaşılan Rusça bilmeyen Çuvaş çocuklarının varlığı notlarda dikkat çeker. Yazarın kendisi de dâhil olmak üzere Rusça, bu dönem için bütün toplumu kapsayacak ortak bir anlaşma dili değildir. Büyük yoldan geçenler bizim ateşin yanına dinlenmeye gelirlerdi ve büyüklerle Rusça bir şeyler konuşurlardı, onların konuştuıkları bizim kulaklarımıza girmiyordu (...) (*Tıhıryal* 27) cümlelerinden de anlaşılacağı üzere yazarın kendisi ve diğer çocuklar, Rusça ile henüz tanışmamışlardır. Dil becerisi seviyesi bilinmemekle birlikte üst nesil Rusça anlayabilmektedir.

Timofeyev, zaman zaman Ruslar ve Tatarları birbirleri ile karşılaştırarak da zikreder. Dille ilgili olarak Çuvaşların farklı yerlerden gelenlerinin farklı kelimeleri kullandıklarını düşünmekle beraber Ruslar ve Tatarların konuşmalarında bu tür farklılıkları görmemektedir (*Tıhıryal* 28). Bu husus da yazarın çocukluk döneminde henüz hem Tatarca hem de Rusça bilgisinin olmayışı ile ilgilidir. Tatarcanın ağızları arasında ayırt edilebilir farklılıklar bulunmasına rağmen bu durum Timofeyev için henüz anlaşılır değildir.

Timofeyev'in, karşılıklı ilişkilerin artmaya başlamasıyla birlikte halkların birbirlerine benzemeye başladığına dair tespitleri dikkat çekicidir. Bu kı-

sımda onun dikkat çektiği bir başka husus, geleneksel âdetlerin gizli gizli yapıldığı ancak bir müddet sonra onların da unutulmaya başladığıdır. Özellikle Ruslarla ilişkilerin artması neticesinde yüzyıllar boyu korunmuş olan bazı âdetlerin tamamen unutulduğu yönündeki tespitler, bölgedeki dinî tercihlerin geleneksel kültürler üzerine etkisine de işaret etmektedir. Onun çevresinde dillendirilen “Bizim Çuvaş âdetlerinin hepsini tam olarak yapmaya, onlara tam olarak uymaya imkânımız yoktur” ve “en iyisi Ruslara göre yaşayalım, Ruslara göre yaşarsak daha kolay, Rus âdetlerini herkes biliyor” şeklindeki düşüncelerle ilgili kayıtları, o dönemde gerçekleşen dönüşümleri bir bakıma özetlemektedir. Çeşitli sebeplerle Çuvaş âdetleri unutulmakta ve bunların yerini Rus âdetleri almaktadır. Timofeyev’in “Ruslara göre yaşarsan hiçbir şeyden korkmaya da gerek yok” tespiti de bölgede yüzyıllarca süren misyonerlik ve Hristiyanlaştırma çalışmalarının ortaya çıkardığı psikolojiyi yansıtmaktadır denilebilir (*Tihiryal* 44-45).

Timofeyev'e göre din bakımından Ruslarla gibi yaşamaya başlayan Çuvaşlar diğer konularda da Ruslara benzemeye çalışmaktadırlar. Çuvaşların “Ruslar öyle yapıyor” deyip onların giyim kuşamlarından etkilenmeleri, evlerini ve bütün işlerini Ruslara göre belirlemeleri, içinde buldukları psikolojinin bir yansımasıdır. Bunun neticesinde Ruslarla geliş gidişler Rusçanın yaygınlaşmasına da yol açmaktadır. Rusçayı unutmamak adına bu dilin kullanımının yaygınlaşması da tam anlamıyla bir kültür değişikliğine işaret etmektedir. Rus âdetlerine göre yaşayan Çuvaşlar Rusça şarkılar söylemekte, Rus oyunları oynamakta, askerlik dönüşü gençler Rus kızları ile evlenmekte, hayatın her “alanına Rus kültürü hâkim olmaktadır. Timofeyev, buna dair örnekleri eserinde birçok yerde zikretmektedir (*Tihiryal* 45-46).

Tihiryal bölgesi ile ilgili tespitlerde de Hristiyanlığın yaygınlaştıkça Çuvaşların Ruslara yaklaştığı anlaşılmaktadır. Hristiyanlığın yayılması, bu dönem için artık kaçınılmaz bir durumdur. Macar bilim adamı Gy. Mészáros'un, bilimsel gezisine ilişkin notlarında bu duruma, “Adacıklar şeklinde geleneksel dinini devam ettiren, belki de misyonerlerin gözünden kaçan Çuvaşlar olmakla birlikte eninde sonunda ‘Rus Tanrısı’ kazanacak” diyerek dikkat çektiği görülür. Timofeyev'in bu sürecin Çuvaşlara Hristiyanlığın iyi anlatılmaya başlamasıyla başarıya ulaştığına ilişkin tespiti de dikkat çekicidir (Timofeyev, *Tihiryal* 46-47, Mészáros 230). Timofeyev, bazı bölgelerde Hristiyanlıkla ilgili çalışmaların iyiye gittiğini kaydeder. An-

cak kilisede de dâhil olmak üzere hâlen Çuvaş-Rus ilişkileri istenilen seviyede değildir.

Dil meselesi, sadece Hristiyanlığın iyi anlatılması noktasında sorun yaratmamaktadır. Hristiyanlığı kabul etmiş ve kiliseye gelen Çuvaşlar sorunun bir başka boyutuyla karşılaşılırlar. Kabul ettikleri dinin ibadethanesinde edilen duaları, vaazları anlayamamaktadırlar. Dolayısıyla kendileri de dua edememektedirler. Bu nedenle Hristiyan âdetlerini kabul etmiş gibi görünseler de hâlen eski kurban törenlerini yerine getirmektedirler (Timofeyev, *Tıhıryal* 86).

Buna benzer durumlarla günümüzde de karşılaşıldığı, alanda yapılan araştırmalarda da gözlemlenmiştir. Geleneksel dinî inanışlarını devam ettiren Çuvaşların Hristiyanlığa geçiş süreci, Timofeyev'in notlarından yüz yıldan fazla bir süre geçmiş olmasına rağmen devam etmektedir. Tataristan'ın Aksu rayonuna bağlı Yerep köyünde yaşayan Marina Simuhina adlı kadın, geleneksel dinini yaşıyor olmasına rağmen 80 yaşını geçtikten sonra Hristiyanlığı kabul eden bir Çuvaş, kendisine kiliseye gidip gitmediği, eğer gidiyorsa oradaki duaları anlayıp anlamadığı yönündeki sorulara cevaben iki kez gittiğini ancak hiçbir şey anlamadığını belirtmiştir. Hayatında Hristiyanlıkla ilgili hiçbir ritüeli gerçekleştirilmeyen, hatta bunlardan haberdar olmayan Simuhina, sadece Hristiyanlığı kabul eden çocuklarıyla diğer dünyada görüşebilmek ümidiyle bu dini kabul etmiş ve bu görüşmeden birkaç ay sonra Hristiyan olarak vefat etmiş, yeni dinine göre defnedilmiştir (Bayram, "Kültürel"). Bu konuda yapılacak alan araştırmalarında daha ayrıntılı bilgilere ulaşmak mümkündür.

Misyoner kaynaklarında sık sık zikredilen Hristiyanlığı kabul eden Çuvaş ve Tatarların vaftiz olmalarına rağmen kiliseye gelmedikleri, Hristiyanlık ibadetlerini yapmadıkları, gizli gizli eski dinlerinin ritüellerini gerçekleştirdikleri yönündeki tespitlerin benzerlerini Timofeyev de yapmaktadır. Çuvaşların kiliseyle olan münasebetleri, kilisedeki davranışları, Rusların kilisede Çuvaşlara karşı tavırları notlarda yer almıştır. Çuvaşların kiliseye olan inançlarının zayıf olduğunu notlarında belirten Timofeyev bu durumu "Bizim Çuvaşlar kiliselere falan pek inanmadıkları için rüzgâr nereye eserse o tarafa dönmüşler" şeklinde ifade etmiştir (*Tıhıryal* 51).

Bu dönemde onun tespitlerine göre Çuvaşlar ne eski dinlerini tam olarak

unutabilmişler ne de yeni dinlerinin ibadetlerini benimseyebilmişlerdir. Timofeyev, din değişikliklerinin ve kültürel değişimlerin çok hızlı olduğu bu dönemde geleneksel Çuvaş dininin bütün işlerin başlangıcında gerçekleştirilen çük [kurban] töreninin artık Çuvaşlarca gerçekleştirilmediğini söyler. Eski gelenekler terk edilmekle birlikte yeni kabul edilen din de onun yerini tam olarak alamamaktadır. Bu durum, Timofeyev tarafından “Ne İsa dinini tam olarak öğrenip biliyorlar ne de Çuvaş geleneklerini, âdetlerini tam olarak yapabiliyorlar. Onun için buradaki Rus papazları Çuvaşlar hakkında: ‘Onlar için Rus dini de Çuvaş dini de Tatar dini de aynıdır’ diyorlar; onlar dua okuyacak insan değildirler” cümleleriyle özetlenmektedir. En önemlisi bütün bunlara rağmen “Dışarıdan her ne kadar Rus âdetlerine göre yaşamak daha iyi gibi görünse de Çuvaşlar ortada gibi görünüyorsa da bizim Çuvaş insanının kalbinde Çuvaş gelenekleri hâlâ yaşıyor” ifadeleri, eski geleneklerin hâlen gücünü koruduğuna dikkat çekmektedir. Çuvaşlar eski geleneklerini terk etmiş gibi görünse de söz Çuvaş geleneklerinden açıldığında insanlar eski gelenekleri hakkında sevgiyle, saygıyla konuşmakta ve hiçbir geleneği kötülememektedir (*Tıhryal* 57).

Çuvaşların Ruslara, kiliseye, Hristiyanlığa mesafeli durmaları, sadece eski dinlerinin gücünden kaynaklanmamaktadır. Rusların Çuvaşlara karşı tutumları, kilisede maruz kaldıkları davranışlar, alay, küçümseme gibi etkenler iki toplum arasında yeni engeller ortaya çıkarmaktadır. Timofeyev tarafından eserde Rusların Çuvaşlara bakış açısını yansıtan bazı tespitler yapılmıştır. Ruslar genel olarak Çuvaş âdetleriyle dalga geçmektedir. Hâlbuki Çuvaşlar yakından tanıdıkları Ruslarla genel olarak sorun yaşamazlar. Ancak Rusların onlarla alay ettiği, Çuvaşları ötelediği, Çuvaşların Rusça konuşmalarıyla alay edildiği gibi konularda birçok yerde tespitler yer almaktadır. Bu konuda notların başka yerlerinde de tespitler bulunmaktadır. Rusların kilise de dâhil olmak üzere birçok yerde Çuvaşları küçümstedikleri, hatta onları insan yerine koymadıklarına dair tespitleri bulunmaktadır. Çuvaşların kiliseye devam edenleri de benzer sorunlarla karşılaşmaktadır. Çuvaşlar kilisede dışlanmakta, yerlerinden kaldırılmakta, küçümsemektedir. Özellikle eski nüfus kiliseye gitme konusunda daha isteksizdir. Bu sebeple onlar kendilerinin bildikleri şekilde dua ettiklerini, kendilerinden sonra gelecek neslin Rus ibadetlerini öğrenip bu ibadetleri yapmalarının gerektiğini söylemektedir (*Tıhryal* 81-85, 163-164, 222, 241).

Çuvaşların Ruslarla olan ilişkileri, sadece aralarına mesafe koyulmuş bir ilişkinin de ötesine geçebilmektedir. Hristiyanlığı kabul etmemek için Ruslardan, misyonerlerden kaçan Çuvaşlar birçok kaynakta zikredilmektedir. Timofeyev, buna benzer bir anlatıyı notları arasında kaydetmiştir. Çuvaşlar Tetiş'e yakın bir yere yerleşirler ve yerleşim merkezi oluştururlar. Tetiş'ten adamlar buraya ad vermeye [vaftiz etmeye] gelirler. Bu esnada lapa pişiren Çuvaşlar Rusların geldiğini görünce lapa pişirdikleri kazanları alıp ormana kaçarlar. Kaçarken lapaları da dökerler. Bundan dolayı Ruslar buraya Proleykaşi [dökülmüş lapa] adını vermişlerdir (*Tıhıryal* 453).

Mészáros'un alan araştırmalarında zorla Hristiyanlaştırmaya karşı Çuvaşların sert tepkiler verdikleri, kaçtıkları hakkında zengin malzeme bulunmaktadır. Özellikle Anatri Çuvaşlar arasında buna benzer anlatılar hâlen halk arasında söylenegelmektedir. Geleneksel dinî inançlarını terk etmemiş; misyonerlik çalışmalarından, zorla Hristiyanlaştırmadan kendini koruyabilmiş bu gruplar arasında bu anlatılar hâlen canlıdır. Samara bölgesinde bulunan Rısaykına köyünün oluşumu da Ruslardan kaçan Çuvaşların hikâyelerine dayanmaktadır. Günümüzdeki Tataristan topraklarında Hristiyanlığı kabul etmemek için güneye doğru ailesiyle kaçan Rısay adlı bir Çuvaş bugün kendi adı ile anılan Rısaykına köyünün olduğu yere yerleşir. Bu olay efsane şeklinde hâlen köyde anlatılmaktadır. Ancak köy halkı, günümüzde önemli oranda Hristiyanlaşmıştır (Bayram, "Gyula").

Çuvaşların kendi aralarındaki farklılıklar Timofeyev'in dikkatini çekmekte ve bu farklılıkların kaynakları üzerine düşünülmektedir. Özellikle kendi bölgesindeki Çuvaşları Anatri Çuvaşlarla karşılaştırırken yapmış olduğu tespitlerde kullandığı Ruslaşma ifadesi dikkat çekicidir:

Bana göre, bizim oradaki Çuvaşların âdetleri buradaki Çuvaşların âdetleri gibi çok değil, buradakilerinki gibi güzel de değil; bizim orada halk daha erken Ruslaşmış galiba, bizim büyüdüğümüz, okuduğumuz zaman bizim dedelerimiz, ninelerimiz eski âdetlerini bırakmışlar, Ruslar gibi yaşıyorlar. (*Tıhıryal* 31)

Ruslaşmak, Tatarlaşmak ya da onlara benzemek eserin birçok yerinde zikredilmektedir. Yazar geleneksel dinlerini devam ettiren Çuvaşların diğer etnik gruplarla ilişkilerinin sınırı ile ilgili görüşlerini de çalışmasında kaydeder. Onlara göre ölümler grup grup dolaşırlar. Ruslar Rus grubunda, Tatarlar Tatar

grubunda, Çuvaşlar Çuvaş grubunda dolaşmış. Onun için dünyadayken ya tamamen Çuvaş gibi ya da tamamen Rus gibi yaşamak gerekiyormuş. Yoksa öbür dünyada Çuvaş gibi yaşayanlar Rus gibi yaşayanları kendi aralarına katmıyorlarmış. Yarıları Çuvaşlar gibi, yarıları Ruslar gibi yaşayanları ne Çuvaşlar ne de Ruslar kabul ediyormuş (Timofeyev, *Tıhıryal* 72).

Timofeyev'in verdiği bilgilerden anlaşılacağı üzere ne yeni dinin kabulü ne de 350 yıllık siyasi, kültürel hâkimiyet Çuvaşların Ruslarla ilişkilerini idarenin istediği seviyeye getirebilmiştir. Çuvaşların Ruslarla olan ilişkileri, bir bakıma Müslüman Tatarlarla olan ilişkileri ile de yakından ilgilidir. Çünkü Çuvaşlar bir yandan Hristiyan Rus, diğer yandan Müslüman Tatarlar arasında kalmış, biri ile olan ilişkileri diğer topluluğu da etkilemiştir. Aynı zamanda Çuvaşlar, kendi kimliklerini de arasında kaldığı bu iki kültür arasında tanımlayıp inşa etmişlerdir.

Tıhıryal'da Çuvaşlar ve Tatarlar

Çuvaşların çevre halklarla ilişkilerinin merkezinde Ruslar ve Tatarlar yer alır. Diğer topluluklarla olan ilişkilerin Çuvaş kültürü üzerinde bu ikisi kadar etkisi yoktur. Bu bakımdan Hristiyanlık ve Ruslara yakınlaşmanın Tatarlarla ilişkilerini zayıflattığı, Müslüman Tatarlarla olan ilişkilerinin gelişmesinin ise Ruslarla aralarında mesafeli bir ilişkiye neden olduğu, başta misyoner kaynakları olmak üzere, alanda çalışan bilim adamlarının eserlerinde sıkça zikredilmektedir (bk. Topsakal; Arık, Hıristiyanlaştırılan).

Timofeyev'in doğup büyüdüğü köyü ve çalıştığı Tıhıryal, Tatarların da yoğun olduğu bir kesişme bölgesidir. Bu sebeple aynı dinin mensubu olmamakla birlikte notlarda Tatarlar sıkça zikredilmektedir. Salı günleri pazarın kurulduğu Karmoşkassi adlı Tatar köyü Timofeyev'in kendi köyüne sadece dört kilometre uzaklıktadır (*Tıhıryal* 26). Bu sebeple Timofeyev, çocukluğundan itibaren Tatarları yakından gözlemlene şansına sahip olmuştur. Notları arasında da onlar hakkında ilk kapsamlı izlenimlerini, Sive'nin diğer yakasında bulunan Tatar köyü Süntek'i kısaca tasvir ettikten sonra Çuvaşların burada yaşayan Tatarlara misafirlğe gittiğini söyleyerek verir. Onun dikkatini çeken husus, burada yaşayan Çuvaşların Tatarlarla dostluğudur. Bu sebeple onları Tatar Dostu olarak adlandırır. Diğer yandan Tatarların misafirperverliğine de dikkat çeker. Burada dikkat çekici bir konuyu daha zikreder. Müslüman olmamalarına rağmen Çuvaşlar hasta olan çocuklarını okutup üfletmek

için Tatarlara götürmektedir. Eskiden Çuvaş-Tatar dostluğunun daha sıkı olduğunu ancak yavaş yavaş bunun bozulmaya başladığını da notlarında kaydeder (*Tıhıryal* 38). İlişkilerin bozulması, her ne kadar metinde açıkça zikredilmese de Hristiyanlığın yavaş yavaş yayılması ile ilişkilidir.

Din tercihlerinin ve dini benimseyişlerinin Çuvaşların diğer halklarla ilişkilerini nasıl etkilediği meselesi, Timofeyev tarafından notlarının başka bölümlerinde de zikredilmiştir. Timofeyev, Hristiyanlığın doğru anlatılmaması sebebiyle Çuvaşların Ruslardan uzaklaşıp Tatarlara yaklaştığını, Hristiyanlığın iyi öğretildiği Çuvaşların ise Tatarlardan uzaklaşıp Ruslara yaklaştığını söylemektedir. Buradaki diğer önemli tespit, Hristiyanlığın Çuvaşlar arasında yayılmadığı dönemde Çuvaşların Tatarlarla iyi geçindiği, bütün çocukların Tatarca bildiği, Tatarca tekerlemeler söylediği, gerektiği durumlarda üfürükçülük için Tatarlara gittiğine ilişkindir (*Tıhıryal* 46-47).

Bu tespitleri yapan ilk kişi, Timofeyev değildir. Ancak Timofeyev'in ifadelerinde Çuvaşların Tatarlarla olan bu ilişkisi olumsuz ya da tehlikeli bir durum olarak algılanmamasına rağmen misyoner kaynaklarında bu yakın ilişki Çuvaşların Hristiyanlaşmasının önündeki ciddi bir engel olarak görülmektedir. N.İ. İlminskiy de bu tehlikenin farkındadır. Zorlama ve baskıya dayalı Hristiyanlaştırma faaliyetlerinin Çuvaşları ve diğer inorodetsleri Hristiyanlaştırmak yerine onların bölgedeki diğer güçlü kültürün temsilcisi olan Tatar halkına yaklaştırdığını, bu sürecin devam etmesi durumunda gelecekte ciddi sorunlarla karşılaşılacağı tespitini yaparak misyonerlik çalışmalarında yeni bir süreci başlatmıştır (Arık, *Hristiyanlaştırılan* 285-286). Timofeyev'in mezun olduğu Simbir Çuvaş Öğretmen Okulu da bu sürecin Çuvaşlar arasındaki kurumsal yansımasıdır.

Timofeyev'in özellikle geleneksel Çuvaş dini ile ilgili tespitleri çok dikkat çekicidir. Aslında, bu din ile ilgili iyi şeyler düşünmediğini ancak onlar arasında biraz yaşadıkten sonra bu düşüncelerinin değiştiğini de not eder. Onun dikkatini çeken husus, geleneksel Çuvaş dinini yaşayan Çuvaşların Tatarlara benzediğidir. Aynı zamanda Timofeyev kendi bölgesindeki Çuvaşlarla karşılaştırıldığında buradaki Çuvaşların farklı olduğunu, Ruslara da benzemediklerini belirtmiştir. Bunların Çuvaşlıkları hakkındaki olumlu düşüncelerini notlarında kaydeder. Ayrıca bu Çuvaşlar, Ruslarla münasebetleri olmadığı için Rusları da çok sevmemektedir (*Tıhıryal* 81).

Onun bu tespitleri bir bakıma Viryal ve Anatri Çuvaş karşılaştırmasını da içerebilir. Kendi bölgesindeki Çuvaşlara onların benzemediğini zikretmesi doğru bir tespittir. Hristiyanlığın en az etkilediği bölgeler, o dönem için Anatri Çuvaşların yaşadığı yerlerdir. Günümüzde Tataristan ve daha güneyde yaşayan Çuvaşlar Anatri'dir. Onların Müslüman Tatarlarla ilişkilerinin hâlen iyi olduğu, günümüzde yapılan alan araştırmalarında da tespit edilebilmektedir.

Geleneksel Çuvaş dininin birçok ritüeli eski Türk dini ile benzer ritüelleri içermektedir. Kurban törenlerinden ziyaret alanlarına; doğum, evlilik ve ölüm geleneklerine kadar halk kültürünün birçok alanında geleneksel Çuvaş kültürü ile Tatar kültürü aynı kaynaklardan beslenmektedir. Belki de bu sebeple Çuvaş ve Tatar kültürleri arasında Ruslar ve -kabul edilse dahi- Hristiyanlık kısa vadede bir engel koyamamıştır. Bunun bazı bölgelerde günümüze kadar devam ettiği, yine alan araştırmalarıyla tespit edilebilmektedir. Tataristan'ın Aksu rayonunun Şini Aksu rayonu sınırları içerisinde bulunan Çuvaşların Kimaka, Tatarların İzgi Çişme adını verdikleri ziyaret yeri; dağ, orman ve su kültürünü birleştiren özelliğiyle Müslüman Tatar, geleneksel dinini devam ettiren Çuvaş ve Hristiyan Çuvaşlar için ortak ve kutsal bir mekân olarak bu anlattıklarımızın en somut örneğidir. Özellikle orta yaş üzeri insanların ortak konuşma dilinin Çuvaşça veya Tatarca olması ve bu nesil arasında Rusçanın çok seyrek oluşu, yüz yıldan fazla bir süre önce kaleme alınmış olan Timofeyev'in notlarının daha iyi anlaşılması için oldukça önemlidir (Bayram ve Falakhova).

Çuvaş ve Tatarların birlikte yaşadığı bölgelerde hastalıklarla ilgili geleneksel tedavi yöntemleri konusundaki tespitler de dikkat çekicidir. Hastalanan çocukların Tatar mollalara okutulması, Timofeyev'in tespitlerine göre oldukça yaygın bir durum olup birkaç yerde zikredilmiştir (*Tıbyryal* 137, 161).

Timofeyev, ticari hayatta da Çuvaş Tatar ilişkilerini ortaya koyan tespitleri not etmiştir. Kültürel, dinî hayattaki yakınlığın ticari hayatta da devam ettiğinin en önemli göstergelerinden birisi, Timofeyev tarafından yapılan "Spurnay"daki pazarda pazarlık yapmayı seven Çuvaş kadınlarının Tatarlarla alışverişleriyle ilgili ayrıntılı tasvirlerdir. Onun tespitlerine göre Çuvaş kadınlarının Tatarca bilmeyeni yoktur ve ne kadar iyi malı olursa olsun alışverişi Ruslarla yapmamaktadırlar. Burada Ruslarla aradaki engelin dil olduğu, Çuvaş kadınlarının Rusça bilmedikleri için Ruslarla anlaşamadıkları, bu

sebeple de alışveriş yapmadıkları yine onun tespitleri arasında yer almaktadır (*Tihiryal* 225). Diğer taraftan “Çuvaş pazarda Rus görünce kaçıp araba altına saklanır” şeklinde bir Çuvaş atasözünün de mevcut bulunduğunu ilave etmek yerinde olacaktır (Durmuş, “Çuvaş” 341).

Çuvaşların İslam ile olan ilişkisi akademik hayatta çok ilgi çeken bir konudur. Yukarıda özellikle Tatarlarla olan ilişkileri neticesinde İslam'ı kabul etmiş olan Çuvaşların varlığı kaynaklarla tespit edilebilmektedir (Arhipov, Arık “Çuvaşlarda”). Timofeyev'in notları arasında bölgede Bulgar döneminden kalan mezar taşları ile ilgili bir kısım da bulunmaktadır. İvan Yakovlev'in anlattığına göre Torhanbaş köyünün yakınlarında bir taş bulmuşlar. Üzerinde yazı varmış. N.İ. İlminskiy bir profesörle okumaya çalışmış. Arap harfleriyle Çuvaşça kelimeler yazılmış. Demek ki buradaki Tatarlar eskiden Çuvaştı. İ. Yakovlev diyor ki, Çuvaşlar ilk önce Tatar kıyafetleri benimsemişler, daha sonra Tatar olmuşlar. Taş hakkında biraz daha ayrıntılı bilgiler elde etmek zorunda kaldım (Timofeyev, *Tihiryal* 453-454). Bu notlar da Çuvaşların Tatarlaşma süreci ile ilgili dikkat çekici bir ayrıntıyı içermektedir. Bu dönem Müslüman mezar taşlarında Çuvaşça ile açıklanabilecek kelime ve eklere dayanarak İdil Bulgarlarının bir Çuvaş devleti olduğuna kadar varan iddialar ileri sürülmüştür. Bu tartışmalar tam anlamıyla ispatlanabilmiş değilse de Çuvaş-Tatar ilişkileri neticesinde daha yakın dönemlerde Çuvaşlar arasında İslam'ı kabul edenlerin olduğu, bunların bir süre sonra Tatarlar arasında eridiği iddiaları daha ispatlanabilir durumdadır (bk. Arhipov).

Hristiyanlığı kabul etmek istemeyen Çuvaşların misyonerlerden, Ruslardan uzaklaşıp Tatarlara yaklaşma durumu, misyonerlerin de dikkatini çekmiştir. Çuvaşlarla Tatarların bu ilişkisi, 1552'den itibaren farklı dönemlerde farklı metotlar deneyen misyonerlik hareketlerinde yeni bir dönemin başlamasına da yol açmıştır. N.İ. İlminskiy, özellikle baskı, zorlama ve ağır cezalar neticesinde gelecekte İslam'ı kabul edip Tatarlaşacak olan halkların büyük bir kitle olarak karşılıklarına çıkacağına altını çizmiş ve kendi metodunu bir reçete olarak ileri sürmüştür. Misyonerlik faaliyetlerinde ana dili ve yerli halkın etkin kullanımı temelinde geliştirilen bu metot, uzun vadede başarılı olmuş ve büyük kitle oluşumunun önüne geçilmiştir. Aslında bu metodun temelleri İlminskiy'den önce atılmıştı. Daha 18. yüzyılın son çeyreğinde, özellikle din adamlarının kullanımı için, bölgenin Tatarlar dışında kalan büyük halkları olan Çuvaşlar, Mariler ve Udmurtların dillerinin gramerleri

hazırlanmıştır. Durmuş tarafından “pilot uygulama” olarak adlandırılan bu faaliyet, Rusların bölgeye dönük olarak “dil politikası”nın başlangıcı olarak kabul edilmelidir (Durmuş, “18. Yüzyılda” 170).

Timofeyev, notlarının başlangıç kısmında köyünün yakınından geçen ana yolda yapmış olduğu gözlemlerde de farklı bölgelerin Çuvaşlarını Tatarlar ve Ruslarla karşılaştırarak verir. Burada güneyden gelen Çuvaşların giyim kuşamları üzerinden bazı tespitler yapmaktadır. Bizim konumuz açısından kıyafetlerin benzerlikleri ve farklılıklarından ziyade, Timofeyev'in Aşağı (Anatri) ve Yukarı (Viryal) Çuvaşları üzerine yapmış olduğu tespitlerde Tatarlarla Çuvaşların bazı bölgelerde iç içe geçmişliğini gözler önüne sermesi önemlidir.

O insanlar yine de o Yukarı Çuvaşlara göre bize daha yakın gibi geliyorlardı. Ancak onların ayaklarındakiler bizimki gibi veya Yukarı Çuvaşlarındaki gibi dolak değildi, bez çorapları vardı. Bu Çuvaşların çorap giymesi, erkeklerin başlarına keçe şapkası takması bize ‘Tatar gibi’ geliyordu, biz de onlar için ‘Tatarlar tarafındaki Çuvaşlar ‘Tatar gibi yaşıyorlar.’ derdik. Şirpü ve Kaval tarafındaki giyim kuşamları sebebiyle Tatarlara benziyor olması sebebiyle Tatarlar tarafındaki Çuvaşlar denildiği Timofeyev tarafında özellikle vurgulanmaktadır. (Tıhıryal 28-29)

Günümüzde de hâlen Orta İdil'de varlıklarını devam ettiren Hristiyan Tatarlar yani Kreşin Tatarları da Timofeyev'in dikkatinden kaçmamıştır. Çuvaşların Tatar ve Mordvinlerin bir boyu olan Mokşa kızları ile yaptıkları evliliğin anlatıldığı bölümdeki Kreşin Tatarları ile ilgili bilgiler dikkat çekicidir. Kreşin Tatarları eski dinlerine geri dönmüşler ve gizli gizli İslam'ı yaşamaya başlamışlardır. Ancak Kreşin Tatarları resmî olarak Hristiyanlıktan ayrılmadığı için Müslüman Tatarlar ile arasındaki mesafeyi korumuşlardır. Timofeyev, onların ibadet yerlerini minareleri olmayan camiler olarak aktarmaktadır. Çuvaşların bu Tatar grubuyla evliliklerinin olduğunu da zikretmektedir (Tıhıryal 46). Bu gibi durumlar misyoner kaynaklarında sık sık geçmektedir. Görünüşte Hristiyanlık kabul edilmesine rağmen Kreşin Tatarlarının gizli gizli İslami ibadetlerini yaptıkları, Çuvaşların geleneksel ritüellerini gerçekleştirdikleri, bu nedenle samimi Hristiyan olanların çok az olduğu misyonerlerin en çok şikâyet ettiği hususlar arasındadır.

Timofeyev'in notlarında Tatarlarla ilgili olarak tespitlerinden dikkati çeken en önemli husus, o dönem için özellikle Tatarlar ve onlarla iç içe yaşayan

Çuvaşlar arasında dil, kültür olarak bir sınırın olmadığıdır. Giyim kuşam da dâhil olmak üzere Tatarların Çuvaşlar üzerinde etkisinin olduğu onun notlarından anlaşılmaktadır. Tatarların Çuvaşları ötelemelerinden, aşağılamalarından da bahsedilmez. Özellikle dil konusunda Çuvaş kadınlarının pazar alışverişlerini Tatarca yapıyor olmaları dikkat çekmektedir. Bu hususlar, günümüzde özellikle Tatarların yaşadığı bölgelere yakın olan Anatri Çuvaşlar arasında hâlen karşılaşılabilen bir durumdur. Özellikle yaşlı nüfus arasında Çuvaşların Tatarca, Tatarların da Çuvaşça bildikleri alan araştırmalarında tespit edilmiş bir durumdur.

Tıhıryal'da Çuvaşlar ve Fin-Ugorlar

Çuvaşların yaşadığı bölgelerin çevresinde sadece Tatar ve Ruslar değil Mari, Udmurt, Mordvin olarak karşımıza çıkan Fin halkları da bulunmaktadır. Rus hâkimiyeti döneminden önce kendi geleneksel dinî inanışları doğrultusunda yaşamış olan Fin toplulukları da Çuvaşlarla benzer bir kaderi yaşamışlardır. 20 yüzyılın başına kadar Çuvaşlar için ifade edilebilecek birçok şey bölgedeki Fin halkları için de söylenebilir. Mariler, Udmurtlar, Mordvinler de bir yandan Hristiyan Rus diğer yandan da Müslüman Tatar kültürü arasında varlığını devam ettirmiştir. Çuvaşların Fin topluluklarıyla kültürel ilişkileri mevcutsa da bunlar Çuvaşlar üzerinde Rus ve Tatarlar kadar etki bırakacak seviyede değildir. Yine de Timofeyev'in notlarında Fin halkları ile ilgili olarak sınırlı da olsa bilgi bulunmaktadır.

Çuvaşların güneye ve güneydoğuya gidildikçe Tatarlarla benzeştikleri gibi birçok tespitte görüldüğü üzere, kuzeye doğru çıkıldıkça özellikle Viryal Çuvaşlarının kültürel olarak Marilerle ortaklıklara sahip oldukları anlaşılmaktadır. Bu tespiti Timofeyev de yapmıştır. Onun köyü olan Tirlemeş'ten doğuya doğru gidildiğinde on dört on beş köy aynı şekilde konuşup aynı şekilde giyinmektedir. Hâlbuki batıya doğru gidildiğinde Çuvaşların giyim kuşamları farklılaşmaktadır. Buradaki genel tespit, Çeboksarı tarafındakilerin tıpkı İdil'in diğer tarafındakiler gibi Marilere benzer şekilde giyiniyor ve konuşuyor olmasıdır. Güneye doğru gidildiğinde ise Çuvaşlar giyim kuşam ve konuşma yönünden Tatarlara benzemektedir (*Tıhıryal* 30).

Timofeyev'in bu tespitleri, Çuvaşların bilim dünyasında Yukarı (Viryal) ve Aşağı (Anatri) Çuvaşların kökenleri çerçevesinde tartışılmış bir konudur. Kuzeyde yer alan Viryal Çuvaşların özellikle Fin halkı olan Marilerle; güneye ve güneydoğuya doğru yerleşen Anatri Çuvaşların ise Tatarlarla giyim

kuşam, halk müziği, dil ilişkileri vb. konulardaki benzerlikleri dikkat çeken hususlar olmuştur. Kuzeye doğru gidildikçe Çuvaşların Marilere benzemesinin nedenleri üzerine farklı görüşler mevcuttur. Bu durum karşılıklı kültür alışverişinin sonucu olarak açıklanabildiği gibi Marilerin Çuvaşlar arasında erimesi ile de açıklanabilir. Ancak bu husus makalenin kapsamı dışında olduğu için ayrıntılı bir inceleme yapılmayacaktır.

Timofeyev'in notlarında Çuvaşların hayatında Marilerin önemli bir yer tuttuğuna dair tespitler de bulunmaktadır. "Çuvaşların hayatında hep Mari var. Çuvaşlarda Mari masalı, Çuvaşların odun toplamaya, orman kesmeye Mari tarafına gitmeleri, çocukların Marice öğrenmesi (...)" şeklinde ayrıntıya girilmeksizin Çuvaş-Mari ilişkilerine dair tespitler vardır (*Tıhıryal* 61-62). Bu tespitler ancak Viryal Çuvaşları ile ilgili olabilir. Mariler, günümüzde Çuvaş Cumhuriyeti'nin kuzeyinde yer alan Mari Cumhuriyeti'nin ana kitlesini oluşturmaktadır. Bu sebeple onlarla bu kadar sıkı ilişkisi olabilecek grup, Viryal Çuvaşlarıdır.

Notların başka kısımlarında Mariler, falcılıkları ile Timofeyev tarafından zikredilir. Timofeyev, Çuvaşlar arasında özellikle kiremetler hakkındaki korutucu anlatımların büyük bir ihtimalle Marilerden geldiğini düşünmektedir. Çocukluğunda işitmiş olduğu asıl falcıların Çuvaşlarda değil, Marilerde olduğu yönündeki bilgiler onu bu düşünceye sevk etmiştir. Çünkü Ruslar, Tatarlar, Çuvaşları çok iyi bilenler de Marilere falcılara gitmektedir (*Tıhıryal* 80-81). Geleneksel dinî inanışları bakımından Mariler ve Çuvaşlar birbirine oldukça yakındır. Benzer ritüeller, inançlar her iki toplum arasında da yaygındır. Timofeyev'in Çuvaşların geleneksel ziyaret yerleri olarak tanımlayabileceğimiz kiremetlerle ilgili inançlarının Marilerden geldiği yönündeki tespitleri ayrıca incelemeye muhtaçtır.

Timofeyev, Mariler dışında bir de Mordvinlerden bahseder. Puşçı köyünde yaşayan Mordvinler hakkında bazı bilgiler verilmektedir. Onun dikkatini çekenler erkeklerin mavi, kadınların ise beyaz elbiseler giymeleri ve evlerin daha eski oluşudur. Marilerle karıştırılmakla birlikte köyde yaşayanlar Mordvinlerdir. Timofeyev, hayatında ilk kez bir Mordvin görmüştür (*Tıhıryal* 446). Görüldüğü üzere Çuvaşları çevreleyen ciddi bir Fin nüfusu olmasına rağmen Timofeyev'in notları arasında bunlar ile ilgili verilen bilgiler oldukça sınırlıdır.

Sonuç

Çuvaşların Hristiyanlığa geçiş süreci, bu süreçte yaşananlar, Çuvaşların diğer dinler ve halklarla ilişkileri birçok misyoner kaynağına konu olmuştur. İ. Ya. Yakovlev tarafından açılan Simbir Çuvaş Öğretmen Okulu'ndan öğretmen ve papaz olarak mezun olmasına rağmen Timofeyev'in Tihıryal eserini diğerlerinden farklı kılan özellikler bulunmaktadır. Öncelikle 20. yüzyıl başı için bu kadar kapsamlı bir Çuvaşça metin bulunmamaktadır. Ayrıca Çuvaşların içerisinden çıkan bir Çuvaş öğretmen ve rahip olması bakımından diğer birçok metinde karşımıza çıkan resmî ve sadece misyonerlik çalışmalarının başarısı ya da başarısızlığı üzerine odaklanmış bir bakış açısına sahip değildir. Tespitleri oldukça yerinde, doğal ve genel olarak tarafsız bir bakış ile kaleme alınmıştır. Bu bakımdan sadece misyonerlik çalışmalarını ilgilendiren hususlar yer almaz. Notlar, büyük oranda Çuvaşlar merkezli olmak üzere bölgede yaşayan diğer halkların gündelik hayatına yönelik tespitleri içerir. Biz bu tespitler içerisinden Çuvaşların 19. yüzyıl sonu 20. yüzyıl başında diğer halklar ve dinlerle ilişkileri üzerine odaklandık ve şu sonuçlara ulaştık:

Eserin anlattığı dönem, toplumsal dönüşümün yaşandığı bir geçiş dönemidir. Bu bakımdan Çuvaşların farklı bölgelerde yaşayanları farklı eğilimleri ile tasvir edilmektedir. Hristiyanlaşmanın yoğunlaştığı bölgelerde Ruslaşma, Rusça konuşma, Rus kültürünü benimseme yaygınlaşmaktadır. Buralarda geleneksel Çuvaş kültürü de yavaş yavaş unutulmaktadır. Timofeyev, bu durumu Ruslaşmak olarak ifade etmektedir. Bu tespitlere rağmen şeklen Hristiyanlaşmanın bazı bölgelerde geleneksel dini unutturmadığı ve gizli gizli eski ritüellerin gerçekleştirildiği notlar arasında yer almaktadır. Bu durum Timofeyev tarafından Hristiyanlığın yeteri kadar anlatılmadığına bağlanmaktadır.

Timofeyev'in notlarına göre Tatarlarla iç içe ya da komşu olarak yaşayan Çuvaşlar ise kültürel bakımdan Tatarlara benzemektedir. Onların Tatarlarla olan münasebetleri gayet iyidir. Hastalanan çocuklarının Tatar mollalara okutulması, pazar alışverişinde Çuvaşların ortak dil olarak Tatarca'yı rahatlıkla kullanabiliyor olmaları, o dönem için en azından bu bölgelerde Tatar ve Çuvaşların kültürel birlikteliğini göstermektedir. Her şeyden önemlisi papaz ve öğretmen Timofeyev, bu durumu eleştirmeyip sadece tespit etmekle yetinmiştir. Bu bilgiler, zaman zaman resmî tarih yazımında karşımıza

çıkan Tatar-Çuvaş karşıtlığının dışında orijinal bilgileri içermektedir ve bu bakımdan oldukça önemlidir.

Timofeyev'in Tihiryal adlı eseri, yukarıda sıraladığımız çerçevede daha ayrıntılı çalışmalarla ele alınması gereken önemli bir eserdir. Özellikle halk bilgisi alanında sağlam bir malzeme sağlayıcısı olarak görülmekle birlikte sosyal bilimlerin farklı alanlarında çalışan bilim adamları tarafından hak ettiği şekilde ele alınmadığını da belirtmek gerekir.

Kaynaklar

- Arhipov, D.A. *Konstantinapol'ti Çıvaşsem*. 1903.
- Arik, Durmuş. "Çuvaşlarda İslâm ve Çuvaş Etniğindeki Değişimde İslâmın Rolü." *Dini Araştırmalar*, no. 16, 2003, ss. 161-181.
- Arik, Durmuş. "Türk Kültürünün Farklı Bir Boyutu Olarak Kreşin-Hristiyan Tatarların Dinî İnanışları." *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, no. 1, 2006, ss. 67-86.
- Arik, Durmuş. "Tatar Türkleri Arasındaki Hristiyanlar: Kreşinler." *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, no. 2, 2008, ss. 57-75.
- Arik, Durmuş. *Hristiyanlaştırılan Türkler Çuvaşlar*. Berikan Yayınları, 2012.
- Arikan, İbrahim. "G.T. Timofeyev'in 'Tâharyal' Adlı Eserine Göre XX. yy. Başında Çuvaşlar." *Milliyetlerin Kesişme Noktası İdil-Ural Çalıştayı Bildiri Kitabı 12-12 Nisan 2014 / Kırklareli*, Kırklareli Üniversitesi Yayınları, 2014, ss. 383-392.
- Bayram, Bülent. "Gyula Mészáros'un 1908 Yılı Raporuna Göre Çuvaşlar Üzerine Tespitler." *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, no. 40, 2015, ss. 21-35.
- Bayram, Bülent. "Anatri Çuvaşlar Arasında Tespit Edilmiş Bir Büyü Defteri ve Sosyo-Kültürel Ortamı Üzerine Tespitler." *Milliyetlerin Kesişme Noktası: İdil-Ural Çalıştayı II Bildiri Kitabı (16-17 Ekim 2015)*, ed. Bülent Bayram, Kırklareli Üniversitesi Yayınları, 2016, ss. 53-68.
- Bayram, Bülent. "Kültürel Değişimin Göstergesi Olarak Çuvaş Mezarlıkları." *Uluslararası Türk Dünyası Kültür Araştırmaları Sempozyumu 7*, 2016, ss. 115-124.
- Bayram, Bülent, ve Venera Falakhova. "Tatarlar ve Çuvaşlar İçin Bir Ortak Ziyaret Yeri (Türk Padişahının Kızının Öldüğü Yer)." *Türkiye İle Türk Dünyası Arasında Bir Köprü Yavuz Akpınar Armağanı*, ed. Nazım Muradov-Yılmaz Özkaya, Bengü Yayınları, 2018, ss. 210-219.
- Denisov, P.V. *Religioznıye Verovaniya Çuvaş*. Çuvaşskoye Gosudarstvennoye İzdatelstvo, 1959.
- Durmuş, Oğuzhan. *18. Yüzyıl Çuvaşçasının Söz Varlığı*. Paradigma Akademi Yayınları, 2014.

- Durmuş, Oğuzhan. “Çuvaş Atasözlerine Göre Çuvaşlar ve İdil-Ural-Halkları.” *Milliyetlerin Kesişme Noktası: İdil-Ural Çalıştayı Bildiri Kitabı 12-13 Nisan 2014*, Kırklareli Üniversitesi Yayınları, 2014, ss. 321-362.
- Durmuş, Oğuzhan. “18. Yüzyılda İdil-Ural Sahasında Gramer Yazıcılığı: İlk Çuvaş, Mari ve Udmurt Grameri Örneği.” *Milliyetlerin Kesişme Noktası: İdil-Ural Çalıştayı II Bildiri Kitabı (16-17 Ekim 2015)*, ed. Bülent Bayram, Kırklareli Üniversitesi Yayınlar, 2016, ss. 155-172.
- Gökgöz, Saime Selenga. *Yevfimiı Aleksandroviç Malov: İdil-Ural'da İslam Karşıtı Rus Misyon Siyaseti*. KÖKSAV Yayınları, 2007.
- Güzel, Sinan. “Çuvaş Türklerinin Kimlik İnşasında İvan Yakovleviç Yakovlev Et-kisi.” *Milliyetlerin Kesişme Noktası: İdil-Ural Çalıştayı Bildiri Kitabı 12-13 Nisan 2014*, Kırklareli Üniversitesi Yayınları, 2014, ss. 197-218.
- Kolosova, Alison Ruth. *Narodnost' and Obshchechelovechnost' in 19th century Russian missionary work: N.I.Ilminskii and the Christianization of the Chuvash*, Durham University, 2016.
- Mészáros, Gyula. “Csuvasok és tatárok között a Volga-vidéken.” *Ethnographia*, no. 19, 1908, ss. 227-238.
- Rodionov, Vitaliy. “Grigoriy Timofeyev (1898-1937).” *Tıhıryal*, ÇKİ, 2002, ss. 5-13.
- Timofeyev, G. T. *Tıhır'yal*. ÇKİ, 2002.
- Timofeyev, G.T. *Tıhıryal*. haz. A.V. Vasilyev, ÇKİ, 1972.
- Topsakal, İlyas. *Rus Misyoner Kaynaklarına Göre Rus Çarlığı ve Türkler (1552-1917)*. Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, 2009.
- Yavuz, Cemalettin. “Çuvaş Kültür Mitleri.” *Uluslararası Toplum ve Kültür Araştırmaları Sempozyumu (3-5 Ekim Balıkesir/Edremit) Tam Metin Bildiriler Kitabı*, ed. Mustafa Aça, Toplum ve Kültür Araştırmaları Derneği Yayınları, 2019, ss. 441-464.

Ethnic-Cultural Relations of Chuvashes in Middle-Volga at the Beginning of the 20th Century within the Scope of G.T Timofeyev's Notes*

Bülent Bayram**

Abstract

The beginning of the 20th century is one of those in which Chuvashes experienced the most complicated cultural exchange of their own. G.F Timofeyev as a graduate of Simbir Chuvash Teachers' college and as a priest/teacher shed a light on this era by his notes taken in his first place of duty Tihuryal. The Middle-Volga region in which Russians lived with Turkic tribes as local Tatars, Chuvashes, Bashkirs and Finnish people as Mordvin, Mari and Udmurt is very interesting regarding ethnical and religious relations. Timofeyev makes observations about some of these people out of the window of the Chuvashes. In these notes there are some remarkable notes just different from today's point of view. And his notes about the Christians' and the church's point of view against the Chuvashes put forward some critical view to Christianity that the Chuvashes accepted as the official religion at the beginning of the 20th century. In this article the Chuvashes which have got stuck between Muslim-Tatarian and Christian-Russian cultures have been analysed for their relations with these two cultures and others and how they perceived each other under the light of G.F Timofeyev's own notes.

Keywords

G.F. Timofeyev, ethnic-cultural relations, Chuvashes and Tatars, Russian people.

---

* Date of Arrival: 06 December 2019 – Date of Acceptance: 18 February 2020

You can refer to this article as follows:

Bayram, Bülent. "G.T. Timofeyev'in Notları Çerçevesinde 20.Yüzyıl Başında Orta İdil'de Çuvaşların Etnik-Kültürel İlişkileri." *bilig*, no. 98, 2021, pp. 1-23.

** Prof. Dr., Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University, Faculty of Philology, Department of Turkish Language and Literature – Turkistan / Kazakhstan
ORCID: 0000-0001-7284-9597
bulentbayram01@hotmail.com

Этнокультурные отношения чувашей Среднего Поволжья начала XX века на материале трудов Г.Т. Тимофеева*

Бюлент Байрам**

Аннотация

Начало 20-го века является одним из самых сложных периодов в истории чувашской культуры. Г.Ф. Тимофеев, выпускник Симбирской Чувашской учительской школы, работал священником, а затем учителем в одной из чувашских деревень Среднего Поволжья и описал жизнь чувашей в сборнике «Тăхăръял». Регион Средней Волги, в котором русские проживали совместно с такими тюркскими народами, как татары, чувашаи, башкиры, и с народами финно-угорской группы - мордвой, марийцами и удмуртами, привлекает внимание этническими и религиозными отношениями. Тимофеев наблюдает за жизнью чувашей, проживающих в нескольких деревнях. В этих заметках мы находим интересную информацию, которая дополняет и изменяет общепринятую в наши дни. В его заметках о точке зрения христиан и церкви относительно чувашей высказывается критический взгляд на христианство, которое чувашаи приняли в качестве официальной религии в начале 20-го века. В данной статье, на основе заметок Г.Ф. Тимофеева, дается оценка культуры чувашей, которая развивалась в соседстве с мусульманско-татарской и христианско-русской, рассматривается связь с другими народами и восприятие их друг другом.

Ключевые слова

Г.Ф. Тимофеев, этнокультурные отношения, чувашаи и татары, русские.

* Поступило в редакцию: 06 декабря 2019 г. – Принято в номер: 18 Февраль 2020 г.

Ссылка на статью:

Bayram, Bülent. "G.T. Timofeyev'in Notları Çerçevesinde 20.Yüzyıl Başında Orta İdil'de Çuvaşların Etnik-Kültürel İlişkileri." *bilig*, no. 98, 2021, pp. 1-23.

** Проф., д-р. Международный казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмеда Ясави, филологический факультет, кафедра турецкого языка и литературы, Туркестан / Казахстан
ORCID: 0000-0001-7284-9597

bulentbayram01@hotmail.com